

ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ Й ЛІНГВОДИДАКТИКИ

УДК 81'27+246.2 + 276.3 – 053.5

МОВА В СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ПІДЛІТКА

ДАНИЛЕВСЬКА О. М.

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
Інститут української мови НАН України
od3556261@gmail.com

У статті проаналізовано основні напрями концептуалізації понять “рідна мова”, “державна мова”, “мовні права” в мовній свідомості українських підлітків. Зроблено висновок про нашарування значень “рідна мова” і “державна мова” аж до їх ототожнення. За коментарями в анкетах простежено семантичне розщеплення поняття “рідна мова” на три компоненти: 1) мова держави (Батьківщини); 2) мова народу, історичної і культурної спадщини; 3) мова родинного спілкування. З’ясовано ціннісні критерії, на підставі яких підлітки формулюють своє ставлення до української мови та оцінюють мовну ситуацію в школах і державі загалом. Обґрунтовано нагальність репрезентативного цільового соціолінгвістичного дослідження мовної ситуації у сфері шкільної освіти.

Ключові слова: мовна лояльність, рідна мова, державна мова, мовні права, мовна ситуація у сфері шкільної освіти, мовна свідомість підлітків.

SYSTEM OF VALUES IN THE LANGUAGE OF MODERN UKRAINIAN TEENAGER

DANYLEVSKA Oksana Mykolayivna
Candidate of Philology, Senior Researcher
Institute of the Ukrainian language
of the National Academy of Sciences of Ukraine
od3556261@gmail.com

Introduction. Comparison of the results of mass surveys in 2006 and 2017 shows the dynamics of the language situation in Ukraine due to the change of views on the function and usage of language itself. These changes give grounds for the conclusion about the “lag” of language policy measures from the attitudes of society, especially in the introduction of language regime in schools, the mandatory use of the Ukrainian language as official one in extracurricular activities, the possession of it by all teachers and heads of Ukrainian educational establishments.

Purpose. To reveal the means of the realization of values in the language of modern Ukrainian teenager.

Methods. The research is based on the analysis of adolescents' comments to the open questions of the sociolinguistic questionnaire, which they filled in personally during the targeted survey: the questionnaire surveys were conducted in Kyiv, Zhytomyr, Bila Tserkva, Poltava, Cherkasy in the spring of 2014; 500 questionnaires were collected.

Results. Analysis of the responses of adolescents shows that their attitude to the language is determined by common stereotypes in the public consciousness and that this attitude almost does not affect their speech behavior, which is determined, at the formal level, by school rules, and at informal – by generally accepted in the adolescent behavioral models. In the linguistic world-image of modern Ukrainian teenagers, native language concept is divided mainly into three components, namely: 1) the official language (the language of the state teenager lives in);

2) the language of the nation, historical and cultural heritage; 3) the language of family communication. Compared to adult speakers, teenagers do not correlate the concept of their native language with the functional first language.

In the linguistic consciousness of adolescents, “native language” concept is often layered on the concept of “state language”. At the same time, teenagers express arguments that certify a tolerant attitude to linguistic diversity and understanding of the need to distinguish between the spheres of public and private communication. The attitude to language as one of the most important characteristics of the individual is common.

The understanding of “native language” and “state language” concepts became clear when high school students answered the question about their linguistic rights in school.

Conclusion. Language in the minds of young people refers to the undeniable values of individual and collective nature. In their own language behavior, students clearly distinguish official and unofficial styles of using their vocabulary.

Keywords: language loyalty, native language, state language, language rights, language situation in school education, linguistic consciousness of teenagers.

Формулювання проблеми та обґрунтування актуальності її розв’язання. Ставленню мовців до мови / мов у соціолінгвістиці надають значення сутнісної оцінної ознаки, одного з параметрів аналізу мовної ситуації. Поряд з іншими оцінними характеристиками – такими, як комунікативна привабливість, престижність, естетична цінність, які й слугують мовцям критеріями для формулювання їх ставлення до мов, що функціонують на певній території, воно визначає мовну лояльність спільноти¹. У зв’язку з цим О. Ткаченко зауважує, що “думка про оцінку мови суспільством настільки важлива, що [...] могла б стати вихідним пунктом цілого напрямку спеціальних наукових досліджень” (2014, с. 84). Г. Яворська зазначає, що потребу враховувати оцінку носіями мови окремих мовних варіантів (ідіомів) або окремих мов обґрунтував ще Ч. Фергюсон 1959 р. Аналізуючи феномен “наївної лінгвістики” (“народної лінгвістики”), дослідниця наголошує, що поширені в суспільстві погляди на мову та культуру – істотний чинник динаміки мовних ситуацій, оскільки “такі установки задають систему координат у ціннісних орієнтаціях мовців” (Г. Яворська, 2000, с. 144).

Л. Масенко ділиться суголосними міркуваннями, зауважуючи, що ставлення соціуму до мови є надзвичайно важливим стимулом збереження або, навпаки, зміни мовної ситуації (2004, с. 107). У слушності висновків соціолінгвістів переконують зміни суспільних настроїв щодо мовного питання в Україні, які відбулися після Революції Гідності. Соціологи констатують зміцнення позицій української мови в системі цінностей в українському суспільстві, що супроводжується зростанням кількості респондентів, які декларують українську ідентичність: за опитуванням Інституту Горшеніна, проведеного у квітні – травні 2017 р., дев’ять з десяти респондентів (92,6 %) вважають себе українцями, кожен двадцятий (5,5 %) – росіянином (варто нагадати, що під час перепису населення у 2001 р. ідентифікували себе як українці 77,8 % громадян України, 17,3 % – як росіяни) (Українське суспільство та європейські цінності, 2017, с. 7). Масове опитування, проведене в межах Проекту № 62700395 Фонду Фольксваген “Бі- та мультилінгвізм: між інтенсифікацією та розв’язанням конфлікту. Етнолінгвістичні конфлікти, мовна політика і контактні ситуації в пострадянських Україні і Росії” в лютому 2017 р., фіксує зростання підтримки населенням заходів з розширення функціонування української мови в системі шкільної освіти: майже 80 % респондентів переконані, що в усіх державних закладах освіти обов’язковим є викладання державною мовою, а в 2006 р. таких було трохи більше 63 % опитаних. Такі зміни суспільних настроїв дають підстави для висновку

---

¹Мовну лояльність у соціолінгвістиці витлумачують як сукупність оцінок членами мовної спільноти комунікативної придатності та престижності мови свого етносу, що визначає ступінь їхнього прихильного ставлення до цієї мови. Мовна лояльність, виявляючись у визнанні мови рідною, у виборі її як мови навчання, мови повсякденного спілкування, є динамічною категорією, що змінюється під впливом соціальних чинників – мовної політики, демографічних змін тощо.

про “відставання” заходів мовної політики від настанов суспільства, передусім у питанні запровадження чіткого дотримання мовного режиму в школах, обов’язкового використання державної української мови в позаурочних заходах, обов’язкового володіння державною мовою всіма викладачами (учителями) та керівниками державних закладів освіти. Актуальним завданням у зв’язку з цим видається з’ясування ролі мови в мовній свідомості школярів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Систему поглядів мовців щодо мови / мов розглядають здебільшого у зв’язку з мовною свідомістю, пор.: “Зрозуміло, що оцінка мовних фактів (як правильних / неправильних, естетичних / неестетичних тощо) носіями мови передбачає рефлексію над мовою або дію мовної свідомості” (Яворська, 2000, с. 143). Г. Яворська, зокрема, розвиває ідею, що рефлексія над мовою може реалізовуватися у двох основних планах. Ставлення до мови (погляди на мову, характерні для певної мовної спільноти) вона уналежнює до першого, поверхневого, рівня мовної свідомості. Поверхневий рівень у найзагальніших обрисах становлять оцінні судження про мову, які врешті-решт є виявом узвичаєних етнічних стереотипів, – узагальнює дослідниця.

Як форму свідомості, що охоплює знання, почуття, оцінки й настанови щодо мови та мовної дійсності, витлумачує мовну свідомість і П. Селігей. У праці “Мовна свідомість: структура, типологія, виховання” дослідник розмежовує такі значення терміносполуки “мовна свідомість”: 1) усвідомлення в мові позамовного світу і 2) усвідомлення мовцями самої мови (2012, с. 13). Власне, аналізуючи різноманітні вияви мовної свідомості, він виходить із другого тлумачення. У будові мовної свідомості П. Селігей виокремлює мовні знання, мовні почуття, мовні оцінки й мовні настанови. Останній елемент, на його думку, пов’язаний із регулятивною функцією мовної свідомості, оскільки він зумовлює мовну поведінку.

О. Михальчук різноманітні вияви ставлення до мови (рідна мова, мова як суспільна цінність, мова як символ, етнічна мова, престижна мова, мова як ознака індивідуалізації особи тощо) розглядає в контексті соціолінгвістичних параметрів мовної поведінки (2014, с. 35). На її думку, ставлення до мови виявляється в мовній самоідентифікації та виборі мови в певних ситуаціях (Михальчук, 2011, с. 325). Водночас Б. Ажнюк, аналізуючи мовну поведінку українців-діаспоритів, зауважує, що вибір мови в конкретних комунікативних ситуаціях (перемикання і змішування кодів) “не обмежується рівнями мовленнєвої стратегії і тактики, а сягає у сферу его конкретного носія мови” (1999, с. 144). Дослідник витлумачує рефлексивну здатність мовців порівнювати різномовні явища, на підставі чого в них “формується уявлення про кожен з відомих мов, включаючи й рідну”, як вияв “метамовної свідомості” (Ажнюк, 1999, с. 142).

Залежність оцінки мов мовцями від типу мовного планування простежила Н. Шумарова (1996, с. 56–60). Перспективною видається спроба проаналізувати ставлення до мови як маркер соціальної ідентичності (Фудерер, 2013, с. 192–201).

Виклад основного матеріалу дослідження. Про те, наскільки складною в ментальному плані є палітра почуттів, що передають ставлення до мови, свідчать міркування учасників фокус-групової дискусії², які вважають рідними для себе дві мови, пор.: 1) *Тут мені взагалі не зовсім подобається питання чому ставиться, знаєте, зовсім таке, тобто одне питання – яка мова рідна. А чому їх не може бути дві, по-перше. Враховуючи те, що історично так склалося, по-перше. А по-друге, як сказано, це мова мого роду, мого коріння. Тому воно повинно якимось бути, якщо так склалося, що нас більше навчили російською мовою розмовляти і мова мого дитинства то була переважно російська, то зараз я не можу від неї відкреслюватися і вважати її чимось ворожим. Тобто у мене дві рідних мови. Одна мова роду, яку я повинна знати, яку я повинна була вивчати, я її хочу знати, я і розмовляю з родичами, у мене всі родичі українці. Тобто російською мовою дуже рідко хто розмовляє. А по-друге, те, що так склалося,*

² Фокус-групові дискусії – один з етапів соціолінгвістичного дослідження в межах проекту Фонду Фольксваген, проведеного ТОВ “Перша рейтингова система”. Цитовані уривки подано за розшифрованими аудіозаписами.

в мене багато друзів і нас навчали російською мовою. Тобто, я вважаю, що повинно бути дві мови. Тим більше хай вже сусідські відносини загострилися, але братські не братські народи, але мені... (З фокус-групового опитування, м. Харків, 18–35 років); 2) Ні, тут здебільшого якому критерію буде вважати мову рідною. Якщо це мова роду, мова нації, мова родичів, такого коріння, то вже українська мова. А якщо іде мова якою людина думає, то це вже, виходячи з того, яку рідну вважати мову тою, якою людина думає, то це російська виходить (З фокус-групового опитування, м. Харків, 18–35 років); 3) Ну, я підтримую [думку], що важко сказати яка рідна. І російська, бо батьки розмовляють на російській. Українська, тому, що живемо в Україні, це держава Україна і мова державна. Це мова нації, мова території, мова країни. І переплелися не тільки, як сказати, мови, а переплелися і коріння. Тобто, я вважаю, що має бути дві мови (З фокус-групового опитування, м. Харків, 18–35 років); 4) Ви знаєте, у мене була цікава ситуація, мій батько бачив мене у Москві, в художній академії, у них у всіх у батьків, у дідів, співуча така мова, в кого підкиївська, в кого черкаська, тут же поверталися до мене і по-руськи, бо “у дитини – за руським будуще”. Тому я думаю, що це просто те, що людина сама собі обрала вже. От у мене така думка. Я для себе обрала – переважно українська, але російська це не вийшла з мене (З фокус-групового опитування, м. Київ, 36–65 років); 5) А вот вы спросили, и я даже не знаю, что я им отвечу на этой переписи. Потому что получается, что я русская, у меня родители сюда приехали, я здесь родилась, и получается, бабушка меня растила, на русском сказки рассказывала, мама мне колыбельные на русском пела, но я родилась в Украине и понятно, что в школе изучала украинский язык, потому мне 2 языка родные и я даже не знала, какой именно выбрать. Я и тот, и тот люблю, не знаю, что я буду отвечать (З фокус-групового опитування, м. Київ, 36–65 років)³.

Аналіз відповідей підлітків, у ціннісній піраміді яких питання мови посідають нижні яруси⁴, свідчить, що їх ставлення до мови визначено здебільшого поширеними в суспільній свідомості стереотипними уявленнями і що це ставлення майже не впливає на їхню мовну поведінку, яку визначають, на формальному рівні, шкільні правила, а на неформальному – узвичаєні в підлітковому середовищі поведінкові моделі, що ілюструють такі приклади⁵:

1) У правилах нашого навчального закладу всі учні повинні розмовляти українською мовою,

³ Наведені міркування українських білінгвів про рідну мову суголосні з тими, що їх висловлювали білінгві-діаспорити і які аналізує Б. Ажнюк. І ті, і ті респонденти відчували певну складність із витлумаченням поняття “рідна мова”: щоправда, якщо для діаспоритян ці труднощі пов’язані із семантичною незбіжністю понять “рідна мова” і native language, то учасники фокус-групових дискусій у межах дослідження Фонду Фольксваген вагалися через неоднозначність поняття “рідна мова” – мова народу, функціонально перша мова, материнська мова тощо. Тож варто не погодитися із висновком дослідника, що для українців в Україні (принаймні для тих, хто вважає себе білінгвом), на відміну від діаспори, характерне витлумачення поняття “рідна мова” “у контексті бінарного протистояння конкретних етносів (українського і польського, українського і російського)” (Ажнюк, 1999, с. 121-122).

⁴ Твердження про місце мови в ціннісній ієрархії підлітків ґрунтується на висновках зі “Щорічної доповіді Президенту України, Верховній Раді України про становище молоді в Україні (за підсумками 2015 року)”, зробленої на підставі кількох соціологічних досліджень, а саме: Соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (Ручка, А.О. (2011). *Ціннісні пріоритети населення України за умов суспільних трансформацій. Українське суспільство: 20 років незалежності. Соціологічний моніторинг. Том 1. Аналітичні матеріали*. Київ: Інститут соціології.), опитування “Молодь України-2015”, проведеного компанією GfK Ukraine на замовлення Міністерства молоді та спорту та за фінансової підтримки агенції ООН в Україні. Спеціального дослідження, яке б мало на меті з’ясувати місце мови в системі цінностей сучасних підлітків, ніколи не проводили. Можна припустити, що мова як цінність потрапляє до таких ціннісних блоків, як “Державна незалежність України” та “Національно-культурне відродження”, а також блоків, пов’язаних з освітою та самореалізацією – “Підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток)”. Проведений аналіз динаміки ціннісних пріоритетів молоді в Україні свідчить, що за період 2009 – 2014 рр. низка ціннісних молодіжних пріоритетів істотно підвищили свої індекси. Серед них передусім такі: державна незалежність України, демократичний розвиток країни, свобода слова, демократичний контроль рішень влади, національно-культурне відродження, соціальна рівність, участь у релігійному житті, участь у політичному житті (Жданов, І. О. *Ціннісні орієнтації сучасної української молоді. Щорічна доповідь Президенту України, Верховній Раді України про становище молоді в Україні (за підсумками 2015 року)* (2016). Київ. С. 23-24).

⁵ У прикладах з анкет підлітків збережено особливості слововживання та правопису оригіналів.

поза межами ліцею ми реалізуємо свої мовні права, як забажаємо; 2) У нашому навч. закладі є правила, яких слід дотримуватися. Поза ним я можу реалізувати мовні права як завгодно (3 анкет школярок з Києва).

Хоч в анкеті не пропонували визначитися з рідною мовою або витлумачити це поняття, більшість респондентів ділилася відповідними міркуваннями у відкритих запитаннях. Поширеними, зокрема, були коментарі, на підставі яких можна зробити висновок, що поняття “рідна мова” школярі сприймають як абстракцію, що не впливає на їхню буденну мовну поведінку, а належить радше до моральних імперативів, пор.: 1) *Розмовляючи російською, люблю і поважаю українську, бо вона все таки є моєю рідною* (3 анкети школярки з Києва); 2) *У нас вільна країна, тому кожна людина має свій вибір, якою мовою спілкуватися. Я вважаю, головне, щоб людина вчила і цікавилась своєю рідною мовою, а якою вона розмовляє – це не головне* (3 анкети школярки з Полтави); 3) *На мою думку, кожен розмовляє тією мовою, якою йому зручно. Це не впливає ні на що у спілкуванні. Все залежить від індивідуума і його особистих уподобань і поглядів на навколишній світ. Мова ні на що не впливає у спілкуванні, а частіше стає причиною деяких конфліктів, що є безглуздом* (3 анкети школярки з Білої Церкви).

У мовній картині світу сучасних українських підлітків поняття “рідна мова” розщеплене здебільшого на три складники, а саме: 1) мова держави (Батьківщини); 2) мова народу, історичної і культурної спадщини; 3) мова родинного спілкування⁶. Прикметно, що на відміну від дорослих мовців, учасників фокус-групових дискусій, підлітки, які брали участь у нашому опитуванні, не співвідносять поняття рідної мови із функціонально першою мовою (мовою, якою легше спілкуватися, якою думають або яку засвоїли першою). Можна припустити, що така світоглядна відмінність між поколіннями є наслідком мовної освіти: хоч соціолінгвістичний складник навчальних програм з української мови надзвичайно слабкий, проте через так звану соціокультурну змістову лінію підручники періоду незалежності послідовно реалізовували україноцентричний підхід на рівні ілюстративного матеріалу. Промовистим прикладом засвоєння школярами відповідного соціокультурного змісту є формальний коментар в одній з анкет, цілком укладений із тривіальних загальних фраз, кожна з яких могла б бути темою шкільного твору: *Кожному з нас слід розвиватися. “Поки я навчаюся – я живу”, – говорив Довженко. Грамотність, логічність і красномовність у спілкуванні – ключ до розвинутого суспільства. Мова – душа народу. Нашій мові добирають такі прикметники як милозвучна, солов’їна. Без мови немає нації. Ми повинні берегти її. Тому, самовдосконалюймося та вчимося грамотної та логічної мови* (3 анкети школярки з Києва).

У коментарях найчастіше траплялися контексти, з яких випливає, що рідну мову старшокласники витлумачують як мову Батьківщини, пор.: 1) *На мою думку, людина повинна знати декілька мов. Але першою мовою спілкування та навчання повинна бути “рідна” мова – мова твоєї Батьківщини; 2) Кожна освічена людина повинна знати рідну мову досконало, особливо люди, які представляють їхню країну на міжнародній арені, на телеекранах, радіоефірах тощо не повинні допускати помилок, адже мова визначає народ, їхню культуру та освіченість* (3 анкети київських школярів); 3) *Ми живемо в Україні, отже ми повинні говорити нашою рідною мовою. Зараз в нашій країні вирішують зробити дві державні мови –*

⁶ Висновок ґрунтується на матеріалі анкет, зібраних у містах (Житомир, Київ, Біла Церква, Полтава, Черкаси), що належать до ареалу активного побутування в міських середовищах двох мов – української і російської, які співвідносяться приблизно навпіл. Можна припустити, що якби подібне анкетування проводили в західноукраїнських містах, у яких українська мова є повнофункціональною і повноетнічною, то отримали б ширше семантичне поле поняття “рідна мова”. Варто наголосити, що спеціального завдання, що передбачало б з’ясувати, як підлітки витлумачують поняття “рідна мова”, не ставили. Значення рідної мови як мови родинного спілкування запропоноване як варіант відповіді в запитанні 12 анкети – “Як Ви ставитеся до того, що навчається в українськомовній школі?” (варіанти відповіді: “Мені це подобається, бо українська мова є для мене мовою родинного спілкування”, “Мені це подобається, хоч українська мова не є для мене мовою родинного спілкування”, “Мені це подобається, бо я живу в Україні, тож знання української мови стане мені в пригоді в подальшому житті”, “Я про це не замислююся, це вибір моїх батьків”, “Мені це байдуже, бо для мене немає значення, якою мовою говорити”, “Інше (вказати)”).

українську і російську, проте я вважаю, що державна мова може бути лише одна. Дехто говорить іншою мовою, тому що їм так легше розмовляти, але ми повинні прагнути говорити нашою рідною мовою, поважати Батьківщину (3 анкети школяра з Полтави);

Про зв'язок між рідною (українською) мовою та усвідомленням себе громадянином держави України свідчить такий коментар: Двомовна людина не може чітко визначитися зі своєю рідною мовою, а значить з Батьківщиною (3 анкети школярки з Києва).

Таке розуміння рідної мови корелює із високим показником української національної ідентичності серед молоді: згідно з даними опитування Інституту Горшеніна у віковій категорії 18 – 29 років вважають себе українцями 97,1 % респондентів (Українське суспільство та європейські цінності, 2017, с. 7).

Рідну мову школярі пов'язують з історичною та культурною спадщиною народу, визначаючи її як мову свого етнічного минулого: 1) *Особисто я вважаю, що в нашій країні суспільству необхідно переважно обирати українську, бо це мова нашого минулого, наших батьків, дідів. Останнім часом я майже у всіх ситуаціях використовую рідну мову, мені подобається її звучання та краса* (3 анкети школярки з Полтави); 2) *Мова є культурною спадщиною нашого народу, тож варто ставитися до неї з повагою* (3 анкети школярки з Білої Церкви).

Із поняттям “рідна мова” пов'язані такі оцінні характеристики, як любов і повага. Типовою є оцінка рідної мови як *красивої (мелодійної, милозвучної, співучої, багатой)*, що слугує підставою для імперативного шанобливого ставлення до неї, пор.: 1) *Можу спілкуватися обома мовами, але більше люблю українську;* 2) *Бо наша мова є найгарнішою, найспівочішою мовою з-поміж інших. А коли ми помиляємося в мовленні або написанні, ця «чудова пісня» переривається, змінюючись на щось бридке та непевне. Я впевнений, що в Україні ми повинні розмовляти українською мовою, бо мені наприклад вона подобається набагато більше від інших* (3 анкет школярів з Полтави); 3) *Людина повинна говорити на тій мові, яку щиро любить і поважає* (3 анкети школярки з Білої Церкви); 4) *Саме тому я вважаю, що кожен повинен покращувати свої знання в рідній мові: адекватно реагувати на виправлення, слідувати за розмовою, не бруднити її лайкою та суржилом* (3 анкети школярки з Києва).

Як уже зазначали, у мовній свідомості підлітків поняття “рідна мова” часто нашаровується на поняття “державна мова”, але якщо маркерами оцінки рідної мови є почуття любові, категорії естетичної принадності та емоційного зв'язку, подібного до того, що характерний для родинних стосунків, то критерієм, яким оперують старшокласники в оцінці ставлення до державної мови, слугують передусім поняття поваги й обов'язку. Про це свідчать, зокрема, такі приклади: 1) *Але, на мою думку, поважати мову країни, в котрій ти мешкаєш чи перебуваєш обов'язок кожного;* 2) *Я вважаю, що в Україні повинна бути Українська мова, проте з дотриманням прав російськомовного населення, адже, наприклад, в Угорщині ж не розмовляють китайською. У кожній країні є мова її спілкування і її має поважати кожен;* 3) *...Кожен свідомий громадянин має знати державну мову на найвищому рівні, тоді не виникатиме жодних проблем з її екологією. Однак для цього потрібні високий рівень освіти та повага до свого народу й культури* (3 анкет київських школярів); 4) *Саме з мови починається держава* (3 анкети школярки з Білої Церкви); 5) *На мою думку, людина, що поважає себе, оточуючих, співрозмовників та свою державу, повинна слідувати за чистотою своєї мови. Адже те, як спілкуються в державі, також є обличчям держави, як і зовнішній вигляд людей* (3 анкети школярки з Білої Церкви);

Водночас підлітки висловлюють міркування, які засвідчують толерантне ставлення до мовного розмаїття⁷ й розуміння потреби розмежовувати сфери публічної та приватної

⁷ Варто наголосити, що, за даними соціологічного дослідження інституту Горшеніна, у свідомості українців найвищий рівень толерантності спостерігається відносно людей іншої національності та тих, хто розмовляє іншою мовою, – представників цих груп людей українці здебільшого готові сприймати як близьких друзів (що відповідь обрало 23 % респондентів). Для порівняння наведемо й інші показники, отримані під час дослідження: як друзів готові сприймати представників сексуальних меншин тільки 3,8 % опитаних українців, людей, які відбули кримінальне покарання, – 4,6 %, людей, інфікованих ВІЛ, – 8,5 % (Українське суспільство та європейські цінності, 2017, с. 7)

комунікації, пор.: 1) *Я вважаю, що якщо ми живемо в Україні, у якій державна мова українська, то ми повинні розмовляти українською мовою. Але ми не повинні забороняти розмовляти іншими мовами, адже живемо в демократичній країні;* 2) *Я вважаю, що мова повинна бути чистою. Люди можуть спілкуватися на мові, на якій їм буде комфортніше. Але державна мова повинна бути єдиною. Тому що українська мова – це символ України* (З анкети школярів з Полтави); 3) *Не має існувати суржик, українська має бути українською, а російська – російською, а будь-яка інша мова має право на існування і використання. Ми маємо бути терпимими до будь-яких мов, але я не вважаю, що до мови треба ставитися лише як до засобу спілкування, а і як до культурного “обличчя” будь-якої нації;* 4) *Використання мови відрізняється у різних регіонах країни, тому мова заходу відрізняється від мови сходу, при чому кожен вважає, що їхні співрозмовники допускають помилки, отже, абсолютно всі помилки виправити не можливо. Отже, потрібно або змінювати правила використання, або не звертати уваги* (З анкет київських школярів).

На підставі коментарів до відкритої частини анкети можна зробити висновок про те, що старшокласники добре усвідомлюють символічну роль мови, хоча поширеними є й суто прагматичні і навіть нігілістичні переконання: 1) *Наша мова показує нашу країну. Якщо мова чиста і милозвучна, то і країна чиста й милозвучна* (З анкети школяра з Полтави); 2) *На мою думку, на це не варто звертати уваги, за умови, що це не відбувається на офіційному заході. Проте, мені не подобається “брудна” мова держслужбовців та працівників медіа;* 3) *Ставлення до таких прикриттів залежить від характеру людини. Особисто мене інколи це дратує, а інколи ні. Але я думаю, що ні в якому суспільстві не можна досягти абсолютної мовної чистоти. Це утопія. Але прагнути до правильного використання мови у радіоэфірі, газетах, етикетках чи оголошеннях необхідно;* 4) *Я думаю, що в звичайному повсякденному спілкуванні можна допускатися помилок у мові. Головне у такому випадку – сенс. Не цікаво буде бути учасником розмови, де по хвилині думають як би це сказати слово правильно. А от в документах потрібно все писати правильно, бо помилка тоді може мати наслідки* (З анкет київських школярів).

Українські підлітки витлумачують мови як надбання культурної спадщини народів, уважаючи за обов’язок держав підтримувати розвиток своїх державних мов разом з культурою, пор.: *Кожна країна підтримує і зберігає свої культуру й традиції. Однією з ланок культури суспільства є мова* (З анкети старшокласника з Києва).

Утім, набагато поширенішим є ставлення до мови як до однієї з найважливіших характеристик особистості. Підлітки схильні за мовою оцінювати рівень інтелектуального розвитку людини, її освіту, місце в соціальній ієрархії, регіон проживання й особливості виховання, наприклад: 1) *Я вважаю, що мова людини, спосіб спілкування є дзеркалом душі;* 2) *Можливість чистого спілкування та здатність до нього показує рівень освіченості суспільства та повагу людини до самої себе. Розумна, вихована особа має піклуватися про чистоту своїх думок та фраз. Для цього, на мою думку, необхідно визначитися з мовою, якою ви спілкуєтесь повсякденно, а не вживати у своєму лексиконі змішану мову, так званий суржик* (З анкет полтавських школярів); 3) *...Слід дотримуватися мовної чистоти, бо те, як ви спілкуєтесь, показує ваші знання і по вашому мовленню у співрозмовника складається враження про вас;* 4) *Я впевнена, що якщо вже ми розмовляємо мовою, чи то українською, чи то англійською, то розмовляй нею правильно. Не виставляй себе на посміховисько, а презентуй себе гідно у всіх проявах твого життя. Тому кожен має прагнути удосконалити свою мову, аби потім ніхто не смів сказати, що ви дитя безграмотної нації;* 5) *Культурна й освічена людина повинна говорити грамотно, незважаючи на те, якою мовою вона спілкується, якщо вона говорить українською, потрібно знати її досконало, а якщо вона невпевнена у своєму знанні цієї мови, то потрібно тренуватися й удосконалювати свої мовні навички. Так само й російськомовні українці: більшість робить багато помилок, а це неправильно, якщо вони вже розмовляють російською,*

то і її повинні знати бездоганно (З анкет киянських школярів); б) Мова – це спосіб вираження думок. А тому якщо людина говорить нездарно, важко зрозуміти, що у неї відбувається в голові (З анкети школяра з Білої Церкви).

Чимало коментарів в анкетах стосується двомовності в Україні і пов'язаної з нею проблеми якості мовного середовища. У паралельному вживанні української і російської мов підлітки здебільшого вбачають основну причину появи суржику: 1) *Я гадаю, що двомовність має свої плюси і мінуси. Українці добре знають мову своїх сусідів – росіян, але проблема в тому, що багато українців не знають української мови. До того ж дуже часто навіть у держ. установах можна почути: “По русски можно?” від працівників цих установ. Це вказує на поганий стан укр. мови в Україні. Я вважаю, що знати треба обидві мови, але українці (між собою) повинні спілкуватись лише українською мовою; 2) Брудна мова – це як брудні руки, ви ж не захочете потискати брудну руку. І щоб така мова не розповсюджувалася треба робити контроль перед тим як щось говориш або показуєш на екрані* (З анкет киянських школярів).

Учасники анкетування висловлювали міркування з приводу тактичних заходів у сфері мовної політики: сприймаючи мову передусім як цінність персонального характеру й усвідомлюючи природне право людини спілкуватися комфортно для неї мовою відповідно до власного вибору, школярі наголошували на неприйнятності примусу в розв'язанні мовного питання, пор.: 1) *...Варто намагатися досягти мовної чистоти, проте не варто робити з цього культ та фанатично переслідувати усіх хто говорить не так як ми. До того ж, це має йти з середини, бо людину не можна змусити розмовляти тією мовою котрою вона не бажає. Тому варто проводити політику, за котрої людині самій хотілося б перейти на українську, наприклад, надати україномовним сім'ям привілеї, збільшити кількість україномовних шкіл, тощо; 2) Зміни повинні відбуватися в свідомості людей, їх родинах, оточенні, яке вони сприймають як авторитет. Примусово можна лише погіршити ситуацію* (З анкет киянських школярів).

Напрямки концептуалізації понять “рідна мова”, “державна мова” відбивають відповіді старшокласників на запитання про те, у чому вони вбачають дотримання своїх мовних прав у школі.

Зв'язок оцінних характеристик мовної ситуації в системі шкільної освіти та мовних прав учасників освітнього процесу є безпосереднім, а витлумачення учнями та батьками мовних прав, з одного боку, пов'язане з усвідомленням мови як індивідуальної та колективної цінності, а з іншого – є критерієм суб'єктивної оцінки мовного середовища школи як комфортного чи некомфортного. Тож можна твердити, що оцінка мовцями мовного середовища шкіл, системи мовної освіти, потенційних заходів мовної політики в освітній сфері безпосередньо залежить від того, чи вважають вони реалізованими мовні права своїх дітей чи національної спільноти в загальноосвітніх школах. Власне, одним з прикладних завдань, розв'язання якого сприяло концептуалізації поняття “мовні права”, саме й було використання мов у системі освіти (Ажнюк, 2014, с. 22).

Варто зазначити, що в питанні розуміння мовних прав у свідомості молоді за роки, упродовж яких збирали матеріал для дослідження, відбулися кардинальні зміни. Якщо 2010 р. відповіді старшокласників про сутність поняття “мовні права” було розподілено так: “права якоїсь мови” – 47 %, “право народу” – 18 %, “важко відповісти” – 35 %⁸, то в анкетах 2015 р. підлітки цілком усвідомлено розмірковували про різні аспекти реалізації власних мовних прав у школі – від забезпечення права навчатися рідною мовою, спілкуватися рідною або будь-якою бажаною для себе мовою до дотримання права на чистоту мовного середовища, якісну (конкурентну) мовну освіту, законність вимоги про дотримання мовного режиму в школі, праві вибирати для вивчення іноземну мову тощо.

⁸ В анкеті, розробленій для цільового опитування, на результати якого покликаємося, запитання “Що для Вас означає поняття “мовні права”?” було відкритим, тобто не передбачало запропонованих варіантів відповіді.

Українські школярі розуміють свої мовні права передусім як право вільно користуватися рідною мовою, пор.: 1) *Я маю право спілкуватись у школі своєю рідною мовою*; 2) *У можливості вільно спілкуватися українською мовою* (3 анкет київських школярів); 3) *Я українка і розмовляю українською мовою*; 4) *У школі дозволяється розмовляти на тій мові, на якій говорять вдома* (3 анкет житомирських школярів).

Прикметно, що в деяких анкетах акцентовано, що школа є комфортною для українськомовних, а саме: 1) *Я розмовляю українською мовою, ходжу в українському одязі, і мені не роблять зауважень, а навпаки – хвалять*; 2) *По-перше, нам не забороняють спілкуватися українською мовою. По-друге, нас заохочують до цього* (3 анкет школярів з Житомира); 3) *В можливості хоча б десь спілкуватися рідною мовою* (3 анкети школяра з Києва); 4) *Я маю повне право розмовляти українською мовою в школі, навіть якщо до мене звертаються російською*; 5) *Я маю право говорити на мові мого народу і не переходити на російську* (3 анкети школярів з Білої Церкви); 6) *Говорю українською і не відчуваю утисків від оточуючих*; 7) *Ніхто не забороняє говорити рідною мовою* (3 анкет школярів-черкасців).

Такі коментарі старшокласників свідчать про позитивні зрушення в мовній ситуації в шкільній освіті, адже утвердження української мови як мови навчання відбувалося поступово, і першим етапом була формальна зміна статусу шкіл за мовою навчання, що не супроводжувалася синхронною українізацією мовного середовища навчальних закладів. Тому до недавнього часу в українських за формальними ознаками школах у регіонах, де в міському просторі переважає російська мова, українськомовні діти часто почувалися некомфортно, що є одним з найпотворніших виявів посттоталітарних деформацій мовної ситуації в шкільній освіті.

Сучасні школярі витлумачують як вияв своїх мовних прав також можливість вивчати рідну мову, хоч часто нарікають на невиправдану малу, з огляду на перспективу складання іспиту з української мови у форматі зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО), кількість годин для цього, пор.: 1) *Я розмовляю своєю рідною мовою і вивчаю її* (3 анкети школярки з Білої Церкви); 2) *Додав би більше уроків Української мови, бо українська мова для нас рідна і 2 уроки в тиждень це замало* (3 анкети школяра з Києва).

Водночас у багатьох анкетах наголошено, що мовні права школярів виявляються в можливості отримувати освіту обраною мовою: *Перш за все, це право навчатися вибраною тобою мовою. Можна навчатися як в російськомовній школі, так і в українськомовній. Це головне* (3 анкети школяра з Києва).

Типовим варто вважати уявлення про те, що мовні права школярів реалізуються в можливості обирати мову для спілкування поза уроками, пор.: 1) *Я можу спілкуватися тією мовою, якою бажаю, але на уроках маю спілкуватися єдиною державною мовою. І мені це подобається!* 2) *На уроці я намагаюся говорити українською мовою, в інший час сам вибираю мову для спілкування* (3 анкет школярів з Полтави); 3) *Під час уроків я маю право розмовляти українською мовою, а після них тією, якою мені зручно*; 4) *Мої особисті мовні права виявляються в тому, що я можу використовувати мову для спілкування, яку мені зручно*; 5) *Я сам маю право вирішувати якою мовою я хочу спілкуватися* (3 анкети школярів з Житомира).

У розвідках, присвячених проблемі термінологізації поняття “мовні права” в соціолінгвістиці, простежено кореляцію мовних прав з юридичною категорією свободи слова (Ажнюк, 2014, с. 34). Про загально усвідомлюваний вимір цієї кореляції свідчить поширеність уявлень, відповідно до яких мовні права витлумачують як право вільно висловлювати власну думку (у цьому випадку свобода вираження думки поширюється й на мову, якою її втілено), пор.: 1) [У чому виявляються Ваші особисті мовні права у школі?] *У висловлюванні власної думки* (3 анкети школярки з Полтави); 2) *Мої особисті мовні права виявляються у висловленні власної думки на зручній для мене мові* (3 анкети школяра з Житомира).

Анкети, зібрані на Житомирщині, де діють школи з навчанням мовами національних меншин, засвідчують розуміння підлітками мовних прав для представників національних меншин як права вивчати відповідну мову: 1) *Ми вивчаємо мову національної меншини в нашій школі;* 2) *В школі вивчають іноземні мови: польську, німецьку, англійську.*

Українські школярі співвідносять свої мовні права із можливостями реалізовувати за допомогою мови власні мовні потреби, що дає підстави конкретизувати право “користуватися мовою” як право говорити, слухати, писати й читати певною мовою (Данилевська, 2014, с. 223). Такі уявлення ілюструє поданий нижче коментар: *Я можу читати літературу на мові, яку я сам оберу* (3 анкети школяра з Білої Церкви).

Оскільки поняття “мовні права” є одночасно соціолінгвістичною і юридичною категорією, його можна інтерпретувати як “відсутність дискримінації за мовною ознакою” (Ажнюк, 2014, с. 24). Таке розуміння мовних прав характерне і для пересічних мовців, що засвідчують коментарі житомирських підлітків, пор.: 1) *Нас у школі не змушують розмовляти лише конкретною мовою. Тому мене все задовольняє;* 2) *Мої мовні права в школі є необмеженими, тобто я можу вільно спілкуватися різними мовами;* 3) *...Мої особисті мовні права в школі виявляються в тому, що мені не заборонено користуватися двома мовами;* 4) *Якщо я розмовлятиму іншою мовою то мене ніхто не буде ображати та бити;* 5) *На перервах мені не забороняють розмовляти російською мовою;* 6) *Я маю право розмовляти тією мовою, якою мені зручніше, адже немає ніяких законів, які це забороняють!*

Міркування старшокласників, висловлені в коментарях до відкритої частини анкети, дають підстави вважати, що мовні права для них пов’язані з реалізацією сукупності прагнень, суголосних з прагненнями представника будь-якої мовної спільноти (Ажнюк, 2014, с. 36), а саме:

1) *хочу, щоб моя мова була (“Наша мова називається українською, тому що саме такою вона є. Це не суміш російської з польською, білоруською чи ще якоюсь. Саме тому я вважаю, що кожен повинен покращувати свої знання в рідній мові: адекватно реагувати на виправлення, слідувати за розмовою, не бруднити її лайкою та суржиком”);*

2) *хочу, щоб моя мова вживалася публічно (“Хотілося б чути більше української мови з телеекранів, радіоэфірів, від наших політичних діячів”);*

3) *хочу, щоб моя мова розширювала коло соціальних функцій (“На мою думку, мої особисті мовні права в школі виявляються в тому, що я розмовляю рідною українською мовою, і середовище навчання та спілкування теж українськомовне”, “Мені не подобається “брудна” мова держслужбовців та працівників медіа”);*

4) *хочу, щоб моя мова зберігала національну самобутність (“Я вважаю, що в першу чергу необхідно знати рідну мову так, аби вона не забруднювалася іншими”).*

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, попри те, що мовне питання за рівнем пріоритетності зараховують серед основних 25 життєвих проблем на 21 місце лише 7 % громадян України, мова у свідомості молоді належить до незаперечних цінностей індивідуального та колективного характеру, у чому переконують коментарі підлітків до відкритих запитань анкети в межах цільового опитування. Добре усвідомлюючи значення української мови як символу держави, старшокласники здебільшого ототожнюють поняття “рідна мова” і “державна мова”, витлумачують їх як мову своєї Батьківщини, прагнуть добре знати і чути в усіх сферах публічного мовлення. Напрямки концептуалізації понять “рідна мова”, “державна мова” відбито в уявленнях старшокласників про їхні мовні права в школі.

У власній мовній поведінці школярі чітко розмежовують офіційну й неофіційну сфери, керуючись прагматичними міркуваннями: у межах офіційної комунікації – дотримуються визначених правил, зокрема передбачених мовним режимом у навчальних закладах; у неофіційній комунікації – прагнуть почуватися комфортно, невимушено, тому орієнтуються на мовлення колективу.

Результати цільового опитування підтвердили слушність припущення соціолінгвістів про те, що мовну поведінку як вибір мови доцільно розглядати як компонент мовної ситуації, оскільки простежується кореляція між вибором мови в певних ситуаціях та загальною оцінкою мовного середовища. У зв'язку з цим перспективним видається проведення масового цільового опитування старшокласників, яке дало б змогу порівняти якість мовного середовища шкіл у різних регіонах держави, простежити залежність мовної ситуації в школах від регулятивних заходів з метою застосування найдієвіших механізмів її гармонізації.

ЛІТЕРАТУРА

- Ажнюк, Б. М. (1999). *Мовна єдність нації: діаспора й Україна*. Київ: Рідна мова.
- Ажнюк, Богдан. (2014). Проблема мовних прав у сучасній соціолінгвістиці. *Мовні права в сучасному світі (Збірник наукових праць)*, 22-36.
- Данилевська, Оксана. (2014). Право на читання в системі мовних прав дитини. *Мовні права в сучасному світі (Збірник наукових праць)*, 222-231.
- Масенко, Л. Т. (2004). *Мова і суспільство: Постколоніальний вимір*. Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія".
- Михальчук, О. І. (2011). Мова як символ в етнічній та мовній свідомості: соціолінгвістичні параметри. *Життя – у слові: Збірник наукових праць на пошану академіка В.М. Русанівського*, 323-331.
- Михальчук, Оксана. (2014). "Мовна поведінка" як категорія української соціолінгвістики. *Мова і суспільство*. 5, 28-39.
- Селігей, П. О. (2012). *Мовна свідомість: структура, типологія, виховання*. Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія".
- Ткаченко, О. Б. (2014). *Українська мова: сьогодення й історична перспектива*. Київ: Наукова думка.
- Українське суспільство та європейські цінності. Звіт за результатами соціологічного дослідження*. (2017). Узятю з <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/13570.pdf>
- Фудерер, Т. О. (2013). *Мовна стратифікація сучасного українського суспільства*. Київ: Генеза.

REFERENCES

- Azhniuk, B. M. (1999). *Movna iednist' natsii: diaspora j Ukraina*. Kyiv: Ridna mova.
- Azhniuk, Bohdan. (2014). Problema movnykh prav u suchasnij sotsiolinhvistytsi. *Movni prava v suchasnomu sviti (Zbirnyk naukovykh prats')*. Uzhhorod, 22-36.
- Danylevs'ka, Oksana. (2014). Pravo na chytannia v systemi movnykh prav dytyny *Movni prava v suchasnomu sviti (Zbirnyk naukovykh prats')*. Uzhhorod, 222-231.
- Masenko, L.T. (2004). *Mova i suspil'stvo: Postkolonial'nyj vymir*. Kyiv: Vydavnychyj dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia".
- Mykhal'chuk, O. I. (2011). Mova iak symvol v etnichnij ta movnij svidomosti: sotsiolinhvistychni parametry. *Zhyttia – u slovi: Zbirnyk naukovykh prats' na poshanu akademika V.M. Rusaniv'skoho*. Kyiv: Vydavnychyj dim Dmytra Buraho, 323-331.
- Mykhal'chuk, Oksana. (2014). "Movna povedinka" iak katehoriia ukrains'koi sotsiolinhvistyky. *Mova i suspil'stvo*. Vypusk 5, 28-39.
- Selihej, P.O. (2012). *Movna svidomist': struktura, typolohiia, vykhovannia*. Kyiv: Vydavnychyj dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia".
- Tkachenko, O. B. (2014). *Ukrains'ka mova: s'ohodennia j istorychna perspektyva*. Kyiv: Naukova dumka.
- Ukrains'ke suspil'stvo ta ievropejs'ki tsinnosti. Zvit za rezul'tatamy sotsiolohichnoho doslidzhennia*. (2017). [Elektronnyj resurs]. Rezhym dostupu: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/13570.pdf>
- Fuderer, T. O. (2013). *Movna stratyfikatsiia suchasnoho ukrains'koho suspil'stva*. Kyiv: Heneza.

Дата надходження до редакції 06.03.2019 р.

Ухвалено до друку 19.04.2019 р.